

Ասոնք են ահա օրէնսդիր իշխանութեան՝ ժողովի զալու վրայօք
դրուած որոշմանց զլխաւորները :

Շարունակելի

ՓԱՐԻԶՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴՐԱՄՔ

Անցեալ տարւոյն մէջ ի Փարիզ հրատարակուած հմտական ընտիր երկասիրու-
թենէ մը կը քաղենք յԱղգային Մատենադարանի քաղաքին պահուած հայկական
գրամոց վրայ հետեւեալ տեղեկութիւններն : Հեղինակն է Եռն. Պապըլոն, և մատե-
նին խորագիրն. Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène, par M. Er-
nest Babelon, Conservateur adjoint au département des Médailles et antiques
de la Bibliothèque nationale.

Մեծին Աղեքսանդրի մահուընէն ու իր թագաւորութեան բաժան-
մանէն ետքը Հայաստան յաջորդաբար անցաւ այլեայլ նախարարաց
ձեռք, որ յանուն թագաւորաց Ասորոց տիրեցին անոր : Եւանթ ի
ի պատմութեան ոմանք ի նախարարաց աստի, որոց իշխանութիւնը
կը տարածուէր հայկական նահանգին աւելի կամ նուազագոյն ընդ-
արձակութիւն ունեցող մասի մը վրայ :

Աղեքսանդրի ատենէն կը գտնենք ի գլուխ իշխանութեան փոքուն
Հայաստանի զԲիթրենէս՝ որոյ անուան դրամներ ընծայել ջանացած
է Ոթթոյ Պլաուս, և են գեղեցիկ ու վերտառութիւն չունեցող դրամք,
որ կը կրեն յաջմէ զկերպարանս փիղեան պարթենեան Աթենայ,
ունելով ի հանդիպոյ բուն մի ծառոյ՝ վեր վերցընելով Բաղթութիւնը
կրող ձեռքը. և ի միւս կողմն՝ Անահիտ, նստեալ ի մէջ երկու սփին-
գոց կծկելոց, և աջ ձեռքը ծաղիկ մը զոր երեսին կը մերձեցընէ :
Այս դրամոց՝ Բիթրենի վերաբերելուն հաւանական փաստ մը չիկայ.
միայն մեզի կարելի կը թուի որ թափուած ըլլան ի կոմանա կատառ-
նիոյ. որովհետեւ կը ներկայացընեն զտիպար կամ զկերպարանս յո-
րում մարթ է նկատել զհաշակեալ աստուածուհին Մաս կամ Էնիոյ՝
որ կը մեծարուէր պաշտամամբ յայնմ քաղաքի : Աղեքսանդրի մա-
հուընէն ետքը Բիթրենէսի յաջորդեց Նէոպտոլմէոս. ասոր ալ յա-
ջորդ կը յիշատակուի Արգոստէս, ժամանակակից Սելեւկեայ նիկա-

1. Աբրիանոս, Արշաւանք Աղեքսանդրի, Գ. 16, 5 : Կուխնտոս, Ե. 1, 44.

2. Numism. Zeitschrift Վիէննայի. Հատ. Թ. (1877) : Իմհոլթ Պլումէր Կիլի-
կիոյ կը պատշաճեցընէ այս դրամները, և կը կարծէ որ ի Տարսոն կամ ի Նազիտոս
ձուլուած ըլլան :

նովրի, և զոր թագաւոր կը կոչէ Դիողոր¹։ Ասոր ալ պատճառն այն է որ Հայաստան այն ատեններն անուամբ միայն միացած էր Սելեւկեանց տէրութեան հետ, և իր նախարարը միաբանեցան յեղափոխական շարժմանց. որոց հետեանք եղան կողմութիւն Բակտրիացւոց թագաւորութեան և արշակունի Պարթեւաց իշխանութեան, Հայաստանի կամ իրեն լեռնային սահմանաց մէկուն անանուն թագաւոր մը կը յիշատակուի Բրիստոսէ 260 տարի առաջ, կամ ի ժամանակս մահուան Անտիոքոս Ա. Սոտեր թագաւորի թէպէտեւ յաճախ ճնշուած և նկուն եղած, բայց այս ազատասիրական շարժմունք կրկին կերկնային, և յորոց առաջ եկաւ Հայաստանի մեծ ապստամբութիւնն ընդդէմ մեծին Անտիոքոսի Գ. երկու իշխան, Զարիադրէս և Ուրաշիաս՝ իրարմէ անկախ թագաւորք հռչակուեցան. ուրիշ նախարարք հետեւեցան անոնց օրինակին. և Անտիոքոս Գ. չյաջողելով վերահաստատել զկարգ և զխաղաղութիւն, Հայաստան ընդ միշտ և հաստատուն կերպով ազատեցաւ ի Սելեւկիացւոց. և ի շընորհս յեղափոխութեանց ձեացան իր երկրին մէջ այլեայլ պետութիւնք, որոց աշխարհազորական սահմանք փոփոխութիւններ կրեցին, և տեղութիւններն քիչ կամ շատ սակաւ ժամանակեայ եղաւ։ Միտին է այս փոքրիկ թագաւորութեանց պատմութիւնն, և միայն ցըրիւքանի մի իշխանաց անուանք կը յիշատակուին, որ հոն թագաւորելով՝ աւելի կամ նուազ նպաստեցին այն անկախութեան՝ որ իրեն ապահովութիւնը երկրին հեռաւորութեան և անմատչելի լեռանց գիրքովը կը պաշտպանէր։ Արեւելեան և հիւսիսական սահմանաց մէջ ալ եղան թագաւորք՝ մերձաւորագոյնք իրերական իշխանաց. և վրացի ժամանակագիրք ճիշտ այն կողմերուն իշխող կը համարին՝ նաև ի կենդանութեան Անտիոքոսի առաջնոյ Սոտեր՝ փառնաւազ կամ փառնաբազ անունով թագաւոր մը, որոյ անուամբ՝ հնագէտն Բարթոլոմէի կը համարի դրամներ ալ գտած ըլլալ²։ Իսկ արեւելեան դաւառաց թագաւորք, այսինքն Սոֆէնի (Խոփաց), Հայաստանի և կոմագենացւոց, ուղղակի կը միանան ընդ թագաւորաց կապագովկիոյ, արշակունի Պարթեւաց և Սելեւկեանց, թէ իրենց ազգախառնութեամբ և թէ դրամոց դրոշմով։

ԽԱՐԱՍՊԻՍ, (անծանօթ թագաւոր)

Ենթադրութեամբ միայն հայկական դաւառաց վրայ իշխող թագաւորներէն կը համարինք խարասպիս անունով թագաւոր մը, ու

1. Վիսկոնտի Բուսակաս պատկերագր. Դիողորոս Սելեւկացի, ԼԱ. 29, 5:

2. Պոլիբ. ԻԶ. 6: Ապպիանոս, Ասորականք 46—66: Ստրաբոն:

3. Պրոսէ, Պատմ. Վրաց Հատ. Ա. 36: Լանկլուա, Դրամագիտութիւն հնոյն Հայաստանի 198: Բարթոլոմէի, Դրամագիտական նամականի, 70:

րոյ նշանաւոր պղնձի դրամ մը ունինք, և միակ մինչև ցայսօր գրտնուածներուն մէջ, խորասպիւ աքքայ անծանօթ է ի պատմութեան. ասոց վերջաւորութիւնն պարսկային անուն մը ենթագրել կուտայ. և որ յաճախ կը տեսնուի յարականն, Հիստասպիս (վշտասպ), Արիասպիս, Կոասպիս, և յանուանս Հիստասպիս և Կոասպիս գետոց, Բակտրիս քաղաքն ալ նոյն համարուած է ի Պտղոմեայ աշխարհագրէ յիշատակուած *Χαρίσπαι* կամ *Χαρίαπαι* անուանց հետ. նոյն Պտղոմէոս *Ασιόσπαι* անուամբ Ժողովուրդ մ'ալ կը յիշէ:

Դրամը կամ մետալը Աղեքսանդրէ ետք ըլլալն տարակոյս չի վերցըներ. Սճն, տառից ձևը, շեղասայր գործեալ կտրուած եզերքն, և վերջապէս դրոշմն՝ աւելի Սելեւկեանց և Հայոց պղնձի դրամոց կը մտնենան, քան բակտրիականներուն: Մոլոն և Աքէոս նախարարաց ժամանակէն՝ որ ի սկզբան թագաւորութեան մեծին Անտիոքոսի Գիրմէ ապստամբեցան, Ասորւոց պղնձի դրամք՝ այս մեր ունեցածին համանմանք են շինուածով. և հաւանական է որ խորասպիւ ալ ապստամբ նախարարաց մին ըլլայ, որոյ անունը ի պատմաց կամ մոռցուած և կամ այլափոխուած է. և իր սակաւատեւ թագաւորութիւնն անշուշտ աւելի հայկական գաւառաց մերձաւոր մասին վրայ եղած է, քան Բաքելոնի և Խառազենոյ:

ԱՐՇԱՄ

Սելեւկոս Բ՛ իր Անտիոքոս Հերաքս եղբորը դէմ տուած պատերազմաց ատեն՝ Պողիենոս¹ կը յիշատակէ Արշամ (Arsamès) կամ Արսաբէս հայ իշխան մը որ Հերաքսի կուսակից և բարեկամն եղաւ. Արսամէս անունը հայ մատենագիրք փոխած են յ'Արշամ, մինչդեռ յոյն պատմիչք ընդհանրապէս *Αρσάπης* կը կոչեն. Պողիենոս որ Հերաքս Անտիոքոսի բարեկամը յիշատակող միակ պատմիչն է, չըսեր թէ Հայաստանի որ գաւառին վրայ կ'իշխէր Արշամ. Վիկտոր Լանկուա² և Պելլըէն³ կը համարին թէ իր արքունի ոստանն Արշամուշատ քաղաքն ըլլայ. որ թէպէտ պարզ ենթադրութիւն մ'է, բայց ճշմարտանման կը թուի, որովհետեւ Արշամ ու Արշամուշատ անուանց զուգաձայն նմանութեան վրայ հիմնուած է:

Շատ հաւանականութեամբ սոյն Արշամայ ընծայել արժան է այն դրամներ որ կը կրեն *ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΡΣΑΜΟΥ* վերտառութիւնը. Հ. Սիպիլեան որ 1870ին իր հաւաքմանն մէկ օրինակը ընծայեց⁴, վրայի

1. Պողիենոս, Գ. 17

2. Դրամագիտութիւն հնոյն Հայաստանի 11:

3. Պելլըէն, Ժողովուրդք և քաղաքք. Հատ. Բ. 80:

4. Սիպիլեան ի Numismatische Zeitschrift, Հատ. Բ. 340,

վերտառութիւնն կարդալով Βασιλεως Διςαυου, որով թշուառն ա-
նունով թագաւորի մը անուն մուտ գտաւ նաև ընտրելագոյն առ-
ձեռն զրամագիտական երկասիրութեանց մէջ, Գաղղիոյ Հաւաքման
մէջ գտնուածին՝ զոր տեսած չէր, վրայ խօսելով, Հ. Սիպիլեան կը յի-
շեցընէ թէ Պելլըրէն որ ամենէն առաջ այս դրամը ծանօթացընող-
ներէն եղած է, կ'ընթեռնոյր զայն λισσίου կամ Δισαυου Անխո-
հական կը համարիմ հաստատել թէ Հ. Սիպիլեանի հաւաքման դրա-
մին վրայ Δ ընթեռնելու է, որ ինքն հեղինակը Ω տեսնել կ'ուզէ. բայց
ինչ որ համարձակ կրնամ պնդել՝ առանց վախնալու սխալելէն, թէ
ով որ Գաղղիոյ Հաւաքման մէջ գտնուած դրամին օրինակը ուղենայ
քննել, պիտի տեսնէ որ անոր վերտառութիւնը որոշակի ուրիշ բան
չէ՝ բայց Βασ'λεως 'Αρσαρξου. և չի կրնար երկրայութիւն մը ունե-
նալ Δ տառին. իսկ նկատմամբ երկրորդ տառին՝ յիշուի աւելի I
քան P տառին նմանութիւն պիտի տեսնէ. բայց վարժքն յընթեր-
ցումն սելեւկեան և մանաւանդ արշակունի դրամոց վերտառութեանց՝
բազմաթիւ օրինակներ կը գտնեն, յորս այս երկու տառք իրարու
հետ կրնան շփոթիլ, այնչափ P գրին վերին օղակը պզտի է, և գէշ
ձուլուած:

Արշամայ դրամին հակակողմն տեսնուած ձիաւորը՝ շատ նմա-
նութիւն ունի կապագդովկիոյ Արիարամէս ժամանակակից թա-
գաւորին առեն թափուած պղնձի դրամոց վրայ եղածներուն հետ
(280—յ230):

Շարունակելի

